

भारतीय घटनेची निर्मिती

Making of the Indian Constitution

अ) भारतीय राज्यघटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ब) घटना समिती क) राज्यघटनेचा सरनामा/उद्देशपत्रिका ड) भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

प्रत्येक देशाची राज्यघटना म्हणजे त्या देशाचा मुलभूत व सर्वोच्च असा कायदा असतो. राज्याच्या शासनाची मुलभूत बैठक निश्चित करणारी, शासनाचे अधिकार व जनतेचे हक्क स्पष्ट करणारी एक सुत्रबद्ध नियमावली म्हणून राज्यघटनेकडे पाहिले जाते. म्हणूनच जर्मन विचारवंत जेलिंक राज्यघटनेशिवाय राज्याची कल्पनाच अमान्य करतो. भारतीय राज्यघटनेची सविस्तर माहिती जाणून घेण्यासाठी या प्रकरणात आपण भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, घटना, समिती, राज्यघटनेचा सरनामा व भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये अभ्यासणार आहोत.

अ) भारतीय राज्यघटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्रत्येक देशाची राज्यघटना ही इतिहास निर्मित असून भारतीय राज्यघटना देखील त्याला अपवाद नाही. भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदींचा अर्थ समजून घेण्यासाठी तसेच राज्यघटनेतील विविध तत्त्वे व मूल्ये यांचा तपशीलवार अर्थ समजून घेण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

भारतीय राज्यघटना प्रत्यक्षात येण्यापूर्वी या देशात जवळपास दिड शतक ब्रिटीशांचे राज्य अस्तित्वात होते. त्यामुळे ब्रिटीश राजवटीतील विविध कायदे, प्रशासकीय रचना व नियमावली यांचा प्रभाव भारतीय राज्यघटनेवर पडलेला दिसतो. इसवी सन १६०० ते १७६५ या कालावधीत ब्रिटीशांच्या 'ईस्ट इंडिया

कंपनीचा' व्यापारातील प्रवेश इसवी सन १७६५ च्या प्लासीच्या यशस्वी लढाईनंतर राजकीय सत्ता काबीज करण्याने झाला. अर्थात इसवी सन १७६५ ते १९०९ पर्यंत कंपनी सरकारवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व भारतीयांचा ब्रिटीश सत्तेविरुद्धचा रोष कमी करण्यासाठी इ.स. १७७३ चा रेग्युलेटिंग अॅक्ट, १८५८ चा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट, १८६१ चा इंडियन कौन्सिल अॅक्ट व १८९२ चा इंडियन कौन्सिल अॅक्ट इत्यादी कायदे कुचकामी ठरल्याने इसवी सन १९०९ मध्ये मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायदा करण्यात आला.

१) मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायदा (१९०९ चा इंडियन कौन्सिल अॅक्ट)

इसवी सन १८९२ च्या कायदाने भारतीयांची झालेली निराशा, काँग्रेसच्या मागण्याबाबत ब्रिटीश सरकारने स्वीकारलेली उदासीनता व इ.स.१९०५ मधील बंगालच्या फाळणीने हिंदू-मुस्लीम यांच्यात फूट पाडण्याचा प्रयत्न. अशा परिस्थितीमुळे भारतीय जनतेत ब्रिटीशांविषयी रोष वाढला त्यावर तातडीचा उपाय म्हणून तत्कालीन व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटो आणि सेक्रेटरी ऑफ स्टेट लॉर्ड मोर्ले यांनी सुचविलेल्या सुधारणा कायदाला मान्यता दिली. त्यास 'मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायदा' म्हटले जाते. त्यातील प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे -

- » केंद्रीय व प्रांतीय विधीमंडळाच्या सदस्य संख्येत वाढ करण्यात आली.
- » कायदेमंडळाच्या अधिकारात वाढ करण्यात आली.
- » मुस्लिमांना स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व देण्यात आले.

भारत व पाकिस्तान अशी फाळणी होण्यामागे हाच कायदा कारणीभूत मानला जातो.

२) मॉटॅग्यु-चेम्सफोर्ड सुधारणा कायदा (१९१९)

भारतीय घटनात्मक विकास प्रक्रियेतील हा एक महत्वाचा कायदा मानला जातो. या कायद्यातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे -

- » केंद्रीय कायदेमंडळात द्विगृही पद्धती स्वीकारण्यात आली.
- » प्रांतात एकगृही विधीमंडळ पद्धती व त्यातील प्रतिनिधींची संख्या वाढविण्यात आली.

भारतीय राज्यघटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- » मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायदा (१९०९ चा इंडियन कौन्सिल अॅक्ट)
- » मॉटॅग्यु-चेम्सफोर्ड सुधारणा कायदा (१९१९)
- » १९३५ चा भारत प्रशासन कायदा
- » कॅबिनेट मिशन योजना (त्रिमंत्री योजना)
- » भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा (१९४७)

» प्रांतात द्विदल पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला तसेच राखीव व सोपीव अशी खाती प्रांतिक सरकारात ठरविण्यात आली.

३) १९३५ चा भारत प्रशासन कायदा

इसवी सन १९३५ चा कायदा हा भारतीय घटनात्मक विकासातील मैलाचा दगड मानला जातो. हा कायदा भारतीय राज्यघटनेचा एक महत्वाचा उगमस्रोत मानला जातो. या कायद्यातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे -

- » या कायद्यानुसार भारतात संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार करण्यात येवून भारतातील एकूण ११ प्रांत व देशी राज्ये यात सामील करण्यात आली.
- » केंद्र व घटक राज्ये यांच्यात अधिकार विभागणी करण्यात आली. त्यासाठी संघसूची, प्रांतसूची व समवर्तीसूची अशा विषयांच्या याद्या करण्यात आल्या.
- » भारतात केंद्रीय स्तरावर द्विगृह पद्धती स्वीकारण्यात आली. तसेच द्विदल शासन पद्धतीचा स्वीकार केला.
- » प्रांतातील द्विदल शासनपद्धती बंद करून जबाबदार शासनपद्धतीसाठी प्रांतांच्या विधीमंडळाला जबाबदार असणाऱ्या मंत्रिमंडळाकडे प्रांतांचा सर्व कारभार सोपविण्यात आला.
- » भारतीय संघराज्यासाठी सांघिक न्यायालयाची तरतूद करण्यात आली.

४) क्रिप्स योजना (१९४२)

महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय आंदोलन अधिक व्यापक झाल्याने ११ मार्च १९४२ रोजी सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स यांना ब्रिटनचे तत्कालीन पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांनी भारतीय नेत्यांशी विचारविनिमयांसाठी भारतात पाठविले व त्यातून क्रिप्स योजना मांडण्यात आली. त्यातील प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे -

- » दुसरे महायुद्ध समाप्तीनंतर भारतास वसाहतीचे स्वराज्य देण्यात येईल.
- » युद्ध समाप्तीनंतर भारतीय संघराज्याची घटना निर्माण करण्यासाठी एक घटना समिती तयार करण्यात येईल.
- » घटना समितीने तयार केलेली घटना स्वीकारण्याचे बंधन ब्रिटीश सरकारवर राहिल.

अर्थात क्रिप्स योजनेला भारतातील सर्व प्रमुख राजकीय पक्षांनी विरोध केल्याने ती गुंडाळण्यात आली.

५) कॅबिनेट मिशन योजना (त्रिमंत्री योजना)

भारतातील राजकीय पेचप्रसंग सोडविण्याच्या उद्देशाने इसवी सन १९४६ रोजी ब्रिटनचे तत्कालीन पंतप्रधान लॉर्ड अँटली यांनी आपल्या मंत्रिमंडळातील तीन मंत्री सर पॅथिक लॉरेन्स, सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स व अल्बर्ट अँलेक्झांडर यांना भारतात पाठविले. यास कॅबिनेट मिशन योजना म्हणून संबोधले जाते. या योजनेने भारतातील राजकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास करून एक अहवाल तयार केला. त्यातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे -

- » ब्रिटीश प्रांत, भारतीय प्रांत व संस्थाने यांचे मिळून संघराज्य निर्माण करण्यात येईल.
- » संघराज्यासाठी स्वतंत्र कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ निर्माण करून त्यामध्ये प्रांत व संस्थाने यांचे प्रतिनिधी असतील.
- » प्रांतिक विधीमंडळांनी एक घटना समिती तयार करावी व त्यात ३८९ सदस्य असावेत.
- » भारतातील प्रांतांचे 'अ', 'ब' व 'क' असे तीन गट पाडून या गटांच्या प्रतिनिधींनी एकत्रित संघराज्यासाठी घटना तयार करावी.
- » दर दहा वर्षांनी घटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार प्रांतांना देण्यात आला.
- » जोपर्यंत घटना समितीचे कार्य पूर्ण होत नाही तोपर्यंत हंगामी सरकार स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तसेच भारतातील सर्व प्रमुख राजकीय पक्षांना घटना समितीत स्थान देण्याचे निश्चित करण्यात आले.
- » भारताला ब्रिटीश राष्ट्रमंडळातून बाहेर पडण्याचा अधिकार देण्यात आला.

६) भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा (१९४७)

लॉर्ड माऊंटबॅटन योजनेच्या आधारे ४ जुलै १९४७ रोजी ब्रिटीश पार्लमेंटपुढे एक विधेयक ठेवण्यात आले. त्यास १८ जुलै १९४७ रोजी पार्लमेंटने मंजूरी दिली. या कायद्यालाच 'भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा' म्हणतात. त्याद्वारे १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र भारताची निर्मिती झाली.

ब) घटना समिती

घटना समिती म्हणजे एक अशी प्रातिनिधीक संस्था ज्या संस्थेस देशासाठी नवीन घटना तयार करण्याचा अथवा विद्यमान घटनेत बदल करण्याचा अधिकार

असतो. काही देशात घटना समिती केवळ घटना निर्मिती पुरतीच असते व नंतर तिचे विसर्जन केले जाते तर काही देशात घटना समिती कायम संस्थेच्या स्वरूपात अस्तित्वात असते व घटना निर्मितीनंतरही घटनेत आवश्यक ते बदल ती समितीच करीत असते.

भारतातील घटना समितीची निर्मिती

① इसवी सन १९४६ च्या कॅबिनेट मिशन योजनेतर्गत भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीसाठी घटना समिती निर्मितीच्या प्रक्रियेस सुरुवात झाली. या घटना समितीत ३८९ सदस्य संख्या निश्चित करण्यात आली होती. ब्रिटीश भारतातील प्रांताचे २९२ प्रतिनिधी, देशी संस्थांनाचे ९३ प्रतिनिधी आणि चीफ कमिशनरच्या प्रांतातील ४ प्रतिनिधी अशी ३८९ सदस्यांची संख्या घटना समितीसाठी निश्चित करण्यात आली.

② कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार जुलै १९४६ मध्ये घटना समितीच्या सदस्यांची निवडणूक घेण्यात आली. २९२ जागांपैकी २११ जागा काँग्रेसला आणि ७३ जागा मुस्लीम लीगला मिळाल्या तर देशी संस्थांनाच्या ९३ जागा पूर्णपणे भरल्या नाहीत. घटना समिती मधील प्रतिनिधींची निवड प्रत्यक्ष जनतेने केलेली नव्हती तर त्यांची निवड प्रांतांच्या विधीमंडळातील प्रतिनिधींमार्फत झालेली होती. घटना समितीत विविध पक्षांचे, हितसंबंधी गटांचे प्रतिनिधी होते जसे काँग्रेस पक्ष, मुस्लीम लीग, इंडियन ख्रिश्चन, वर्गीकृत जाती संघटना, पारशी, उद्योग-व्यवसाय गट, अँग्लो इंडिया, शीख, आदिवासी, संस्थानिक, स्त्रिया व कायदेपंडीत इत्यादी गटांचे प्रतिनिधी घटना समितीत होते.

③ घटना समितीची पहिली बैठक दिल्ली येथे ९ डिसेंबर १९४६ रोजी घेण्यात आली. यावेळी हंगामी अध्यक्षपद डॉ. सच्चिदानंद सिन्हा यांच्याकडे देण्यात आले तर ११ डिसेंबर १९४६ रोजी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची घटनासमितीचे स्थायी अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी सुरू झालेले घटना समितीचे कामकाज २६ नोव्हेंबर १९४९ पर्यंत चालले. साधारणतः घटना निर्मितीचे कार्य २ वर्ष ११ महिने १८ दिवस चालले. त्यासाठी घटनासमितीच्या एकूण ११ बैठका झाल्या. या बैठकांना एकूण १६५ दिवस लागले तर घटनेच्या मुसद्यावर ११४ दिवस चर्चा करण्यात आली. घटनासमितीच्या कामकाजावर एकूण ६३,९६,७२९ रुपये खर्च करण्यात आला.

④ घटना समितीची दुसरी बैठक २० जानेवारी १९४७ रोजी झाली त्यात पंडित नेहरूंनी मांडलेला उद्देश्यांचा ठराव स्वीकारण्यात आला तर २२ एप्रिल १९४७ रोजी घटना समितीच्या तिसऱ्या बैठकीत घटना समितीच्या कार्यात मदत करण्यासाठी

५

एकूण १३ महत्वाच्या समित्या तयार करण्यात आल्या. त्यातील महत्वाच्या सहा समित्या पुढीलप्रमाणे -

१. **केंद्र सत्ता समिती** : या समितीत एकूण नऊ सदस्य होते तर अध्यक्षपदी पंडित जवाहरलाल नेहरू हे होते.
२. **मुलभूत हक्क आणि अल्पसंख्यांक समिती** : या समितीमध्ये एकूण ५४ सदस्य होते. या समितीचे अध्यक्ष सरदार वल्लभभाई पटेल हे होते.
३. **प्रांतीय संविधानात्मक समिती** : प्रांतांबाबत संविधानात्मक तरतुदींसाठी सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली एकूण २५ सदस्यांची ही समिती होती.
४. **संचालन समिती** : या समितीत एकूण तीन सदस्य होते तर डॉ.के.एम. मुन्शी हे अध्यक्ष होते.
५. **संघ घटना समिती** : या समितीमध्ये एकूण १५ सदस्य होते. या समितीचे अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरू होते.
६. **मसुदा समिती** : २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीची निर्मिती करण्यात आली. या समितीच्या अध्यक्षपदी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवड करण्यात आली तर के.एम. मुन्शी, एन्. गोपालस्वामी अय्यंगार, अलादी कृष्णस्वामी अय्यर, सय्यद मोहमंद सादुल्ला, बी.एन. राव, एन्. माधवराव, टी.टी. कृष्णाम्माचारी या समितीचे सदस्य होते.

घटना समितीच्या महत्वाच्या समित्या

- » केंद्र सत्ता समिती
- » मुलभूत हक्क आणि अल्पसंख्यांक समिती
- » प्रांतीय संविधानात्मक समिती
- » संचालन समिती
- » संघ घटना समिती
- » मसुदा समिती

मसुदा समितीने २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी राज्यघटनेचा मसुदा अहवाल (Draft) तयार करून तो प्रकाशित केला. या अहवालावर मत प्रदर्शनासाठी भारतीय जनतेला एकूण आठ महिन्यांचा कालावधी देण्यात आला. या कालावधीत भारतीय जनतेकडून ७६३५ सूचना आल्या त्यापैकी २४७३ सूचनांवर घटनासमितीने चर्चा केली. १५ नोव्हेंबर १९४८ ते ७ ऑक्टोबर १९४९ या काळात घटनेच्या मसुद्यावर घटना समितीने चर्चा केली. १४ नोव्हेंबर १९४९ ते २६ नोव्हेंबर १९४९ या काळात घटनेच्या मसुद्याचे तिसरे वाचन करून २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटना समितीने राज्यघटनेला मंजुरी दिली. घटना समितीने मंजुर केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत ३९५ कलमे, ८ परिशिष्टे व २० प्रकरणे होती. सद्यस्थितीत या घटनेत ४४८ कलमे, १२ परिशिष्टे व २६ प्रकरणे आहेत.

भारताची नवीन राज्यघटना २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतासाठी प्रत्यक्ष लागू करण्यात आली. म्हणजेच २६ जानेवारी १९५० पासून राज्यघटना प्रत्यक्षात अंमलात येवून भारत स्वतंत्र, सार्वभौम, प्रजासत्ताक गणराज्य म्हणून उदयास आले.

क) राज्यघटनेचा सरनामा / उद्देशपत्रिका

प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेच्या सुरुवातीला एक प्रस्तावना वजा भाग असतो ज्यातून राज्यघटनेचे उगमस्थान, घटनेची उद्दिष्ट्ये, राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप तसेच देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाची रूपरेषा इत्यादींचा अर्थ समजतो. अशा प्रस्तावना वजा भागास राज्यघटनेचा सरनामा किंवा उद्देशपत्रिका म्हणून संबोधले जाते. घटनेचा संपूर्ण आशय थोडक्यात स्पष्ट करण्यासाठी सरनामा उपयुक्त ठरतो.

भारतीय राज्यघटनेच्या सुरुवातीलाही असा सरनामा जोडण्यात आला असून या सरनाम्यातून भारतीय घटनेचे तत्वज्ञान सार रूपाने प्रतिबिंबित झाले आहे, म्हणूनच जगातील विविध विचारवंतांनी भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याला उत्तम असल्याचे म्हटले आहे. सरनामा हा भारतीय जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मूल्यांचे संचित आहे. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटनासमितीने मंजूर केलेला सरनामा राज्यघटनेच्या प्रारंभी दिला असून तो पुढीलप्रमाणे -

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरीकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;

दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधूता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतः प्रत अर्पण करत आहोत.

१९७६ साली झालेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीने सरनाम्यात समाजवादी,

भारतीय राज्यघटनेची तोंडओळख । १५

धर्मनिरपेक्ष व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता हे शब्द नव्याने समाविष्ट करण्यात आलेले आहे.

सरनाम्याचे विश्लेषण

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याचे तीन भाग पडतात.

१) राज्यघटनेचे उगमस्थान

“आम्ही भारताचे लोक, हे संविधान स्वतः प्रत अर्पण करित आहोत.” या शब्दांवरून राज्यघटनेचे उगमस्थान भारताची जनता असून भारतीय जनतेनेच ही राज्यघटना स्वतःसाठी तयार करून स्वतःच्या इच्छेने स्वीकारलेली आहे. वास्तविक भारतीय राज्यघटना घटना समितीने निर्माण केलेली आहे. भारतीय जनतेने घटना समितीच्या सदस्यांना प्रत्यक्ष मतदान करून निवडून दिलेले नव्हते तर कॅबिनेट मिशन योजनेच्या अंतर्गत घटना समितीच्या सदस्यांची निवड अप्रत्यक्ष मतदानाने झालेली होती. अशावेळी भारतीय जनता ही राज्यघटनेचे उगमस्थान नाही अशी टिका होते. मात्र तत्कालीन परिस्थितीत वेळ, पैसा व शक्तीचा अपव्यय टाळून त्वरीत घटना निर्माण करण्यासाठी ते आवश्यक होते.

जर घटना समितीने तयार केलेल्या घटनेला जनतेची मान्यता नसती तर १९५१-५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत घटना समितीचे जे सभासद निवडणुकीत उभे होते ते निवडून आले नसते मात्र सर्वच सभासद निवडून आल्याने भारतीय जनतेचा राज्यघटनेला निर्विवाद पाठींबा होता असेच म्हणता येईल.

२) राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात भारताचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य निर्माण करण्याचे स्वरूप ठरविण्यात आले आहे. यावरून भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप लक्षात येते.

» **सार्वभौम** : भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी २६ जानेवारी १९५० पर्यंत भारताला वसाहतीच्या राज्याचा दर्जा होता. याचाच अर्थ भारत हे सार्वभौम राज्य नव्हते मात्र २६ जानेवारी १९५० पासून भारताची राज्यघटना अंमलात आल्याने भारत हे सार्वभौम राज्य बनले. भारतावर आता कोणत्याही परकीय सत्तेचे नियंत्रण नसून भारत अंतर्गत कारभार व परराष्ट्र संबंधाबाबतीत स्वतंत्र आहे.

» **समाजवादी** : भारतीय राज्यघटनेच्या

राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप

- » सार्वभौम
- » समाजवादी
- » धर्मनिरपेक्षता
- » लोकशाही
- » गणराज्य

सरनाम्यात समाजवादी हा शब्द ४२ व्या घटनादुरुस्तीने समाविष्ट करण्यात आला. समाजवादी व्यवस्था आर्थिक उत्पादनाची साधने आणि वितरणाच्या व्यवस्थेवर समाजाचेच नियंत्रण प्रस्थापित केले जाते. अशा व्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीच्या मुलभूत गरजा भागतील असा प्रयत्न केला जातो. अर्थात संपत्तीचे केंद्रिकरण टाळणे, आर्थिक विषमता कमी करणे, समाजात न्याय्य तत्वावर संपत्तीच्या वितरणास प्राधान्य देण्याचे काम भारतीय व्यवस्थेने केले आहे.

» **धर्मनिरपेक्षता** : भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात धर्मनिरपेक्षता हा शब्द ४२ व्या घटनादुरुस्तीने समाविष्ट करण्यात आला. भारताचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही. भारतात सर्व धर्मांना समान स्थान असून धर्मा-धर्मावरून व्यक्ती-व्यक्ती भेदभाव केला जात नाही. उलट सर्व धर्मांना समान अधिकार असून प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या इच्छेनुसार कोणताही धर्म स्विकारण्याचा, त्याचा प्रचार, प्रसार करण्याची मुभा आहे.

» **लोकशाही** : भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात लोकशाही तत्व समाविष्ट असून भारताने प्रातिनिधीक लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. घटनेने जनतेचे सार्वभौमत्व मान्य केले असून, भारतीय जनता राज्यकारभार करण्याकरीता आपले प्रतिनिधी निवडून देते. हे प्रतिनिधी जनतेच्या वतीने राज्यकारभार पाहतात तसेच ते जनतेला जबाबदार राहतात. विशिष्ट कालावधीनंतर होणाऱ्या निवडणुकांमध्ये जनता आपले प्रतिनिधी बदलू शकते.

» **गणराज्य** : भारताचे राष्ट्रपती हे वंशपरंपरेने सत्तेवर येत नसून ते जनतेकडून अप्रत्यक्ष पद्धतीने निवडले जात असल्याने भारत हे गणराज्य ठरते. कारण भारताचा सर्वोच्च प्रमुखही जनतेकडून प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष निवडला जातो. तो वंश परंपरेने सत्तेवर येत नाही.

३) राज्यव्यवस्थेची उद्दिष्टे

न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधूता ही भारतीय राज्यव्यवस्थेची उद्दिष्टे आहेत.

» **न्याय** : न्याय म्हणजे व्यक्तीच्या वर्तणुकीचा सामाजिक हिताशी पद्धतशीर मेळ बसविणे होय. राज्यघटनेतील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायामुळे व्यक्ती व समाजाच्या विकासाला संधी प्राप्त करून दिली आहे. राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क व मार्गदर्शन तत्वांमधूनही न्यायाचे तत्व प्रस्थापित करण्यास चालना देण्यात आली आहे.

भारतीय राज्यघटनेची तोंडओळख । १७

- » **स्वातंत्र्य** : व्यक्ती व राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्य महत्वाचे असते. घटनेतील सरनाम्यात व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी विचार, उच्चार, श्रद्धा, धर्म, उपासना यांचे स्वातंत्र्य प्रधान केले आहे.
- » **समता** : भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात दर्जा व संधीची समानता राखण्याची शाश्वती देण्यात आली आहे. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश असा कोणताही भेदभाव न मानता प्रत्येकाचा दर्जा व संधी बाबतची समानता स्वीकारल्याने समता वृद्धीगत झाली आहे.
- » **बंधूता** : व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकता व एकात्मता राखण्यासाठी बंधुतेचा स्वीकार करण्यात आला आहे. भारतीय समाज वैविध्यपूर्ण असल्याने त्यातील भेदभाव नष्ट करून सामुहिक विकासासाठी बंधूता उपयुक्त मानली जाते.

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याचे मूल्यमापन

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा हा घटनेचा मूळ भाग मानला जात नसला तरी तो घटनेचा आत्मा असून राज्यघटनेचे संपूर्ण अंतरंग त्यातून प्रतिबिंबित झाले आहे. विविध विचारवंतांनी सरनाम्याला आदर्श व उपयुक्त असल्याचे म्हटले आहे. प्रा.अर्नेस्ट बार्कर यांनी आपल्या 'The Principles of Social and Political Theory' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका छापलेली आहे. त्यांच्या मते, 'मला जे सांगायचे आहे ते या सरनाम्यात मोजक्याच शब्दांत पण समर्थ भाषेत सांगितले आहे, म्हणून ही उद्देशपत्रिका घटना समजून घेण्याची गुरुकिल्ली आहे.' तर प्रसिद्ध विचारवंत एम.व्ही. पायली यांच्या मते, 'जगामधील राज्यघटनांच्या उद्देशपत्रिका पाहिल्या तर कल्पना आणि आदर्श या दृष्टिने भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका सर्वश्रेष्ठ आहे.' श्री. कन्हैयालाल मुन्शी यांनी, 'भारतीय राज्यघटनेचे तत्वज्ञान सांगणारी ती एक राजकीय कुंडली मानले आहे.'

राज्यघटनेचा सरनामा हा घटनेचा भाग मानला जात नाही किंवा त्याला कायदेशीर मान्यताही नसते. मात्र त्यामुळे त्याचे महत्व कमी होत नाही. याउलट या सरनाम्यातील राज्यव्यवस्थेची उद्दिष्टे, तिचे स्वरूप व सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मूल्य हे संचित असून राज्यघटना सार रूपाने समजून घेण्याचा तो सुलभ मार्ग आहे.

ड) भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

- » **लिखित व विस्तृत स्वरूपाची राज्यघटना** : भारताची राज्यघटना लिखित स्वरूपाची असून घटना समितीकडून ती जाणीवपूर्वक निर्माण

करण्यात आलेली आहे. म्हणूनच या राज्यघटनेला निर्मित राज्यघटना म्हणतात. भारतीय राज्यघटनेत निर्मितीवेळी ३९५ कलमे होती. जगातील इतर देशांच्या राज्यघटनांच्या तुलनेने भारतीय राज्यघटना सर्वात मोठी व विस्तृत स्वरूपाची ठरली आहे. अर्थात भारताची राज्यघटना विस्तृत होण्यामागे मुलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, संसदीय शासनपद्धती, केंद्र-राज्य अधिकार विभागणी, घटना दुरुस्तीची पद्धती, आणीबाणीविषयक नियमांची तपशीलवार नोंद असल्याने भारताची राज्यघटना अधिक विस्तृत झाली आहे.

» **अंशतः परिदृढ व अंशतः परिवर्तनीय राज्यघटना :** राज्यघटनेत सहजतेने बदल झाल्यास ती परिवर्तनीय राज्यघटना मानली जाते तर बदल करणे कठीण असल्यास ती परिदृढ राज्य घटना ठरते. भारतीय राज्यघटनेचा यादृष्टीने विचार करता सर्वसाधारण दुरुस्ती विधेयक संसदेच्या एकूण सभासद संख्येच्या साध्या बहुमताने संमत होते. तर घटनेच्या काही भागात दुरुस्ती करण्यासाठी सभागृहातील उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सभासदांच्या २/३ बहुमताने व निम्म्याहून अधिक घटक राज्यांच्या पाठिंब्याने संमत होते. ही प्रक्रिया फारशी सोपी किंवा फारशी कठीण नसल्याने भारतीय घटनेचे वर्णन 'अंशतः परिदृढ व अंशतः परिवर्तनीय' असे मानले जाते.

» **संसदीय शासनपद्धती :** भारतीय राज्यघटनेत संसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. संसदीय शासनपद्धतीनुसार भारतातील राष्ट्रपती हे नामधारी शासनप्रमुख असून पंतप्रधान व त्यांचे मंत्रिमंडळ हे वास्तव प्रमुख ठरते. याचबरोबर कार्यकारी मंडळ हे कायदेमंडळास जबाबदार राहून काम करते म्हणजेच संसदेने पंतप्रधान व मंत्रिमंडळावर अविश्वास व्यक्त केल्यास त्यांना राजीनामा द्यावा लागतो. संसदीय

भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

- » लिखित व विस्तृत स्वरूपाची राज्यघटना
- » अंशतः परिदृढ व अंशतः परिवर्तनीय राज्यघटना
- » संसदीय शासनपद्धती
- » जनतेचे सार्वभौमत्व
- » मुलभूत हक्कांचा समावेश
- » राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे
- » केंद्रप्राबल्य संघराज्य
- » न्यायालयीन स्वातंत्र्य
- » धर्मनिरपेक्ष राज्य
- » एकेरी नागरीकत्व
- » प्रौढ मताधिकार
- » मुलभूत कर्तव्यांचा समावेश

शासनपद्धतीचा स्वीकार केंद्रीय पातळीप्रमाणेच घटकराज्य पातळीवरही केलेला दिसतो.

» **जनतेचे सार्वभौमत्व :** जनतेचे सार्वभौमत्व हे भारतीय राज्यघटनेचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य असून राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत आम्ही भारतीय जनता ही घटना आमच्यासाठी तयार, मान्य व स्वीकृत करित आहोत. यातून भारतीय राज्यघटना भारतीय जनतेने निर्माण केलेली असून त्याला अंतिम स्वीकृतीही भारतीय जनतेनेच दिल्याने भारतीय जनता सर्वश्रेष्ठ ठरते. राज्यकारभारातील संपूर्ण अधिकारही जनतेच्याच हाती देण्यात आले असून जनतेलाच प्रतिनिधी बदलण्याचा अधिकार आहे. एवढेच नव्हे तर राष्ट्रपतींची निवडही जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींकडून केली जाते. याचाच अर्थ भारतीय राज्यघटनेने भारतीय जनतेलाच सार्वभौमत्व प्रदान केले आहे.

» **मुलभूत हक्कांचा समावेश :** भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये भारतीय नागरीकांना मुलभूत हक्क प्रदान केलेले आहेत. एकूण सहा मुलभूत हक्क भारतीय नागरीकांना प्राप्त झाले असून या हक्कांना कायद्याचे संरक्षण देण्यात आले आहेत. याचाच अर्थ हे हक्क शासनावर बंधनकारक असून एखाद्या व्यक्तीच्या मुलभूत हक्कांवर अन्य व्यक्ती, संस्था किंवा शासन यांच्याकडून अतिक्रमण झाल्यास ती व्यक्ती त्याविरुद्ध न्यायालयाकडे दाद मागू शकते.

» **राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे :** भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे दिलेली आहेत. भारतीय राज्यघटनेत मार्गदर्शक तत्वांचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, न्यायालयीन व परराष्ट्रसंबंधविषयक तत्वे असे वर्गीकरण केलेले असून कल्याणकारी राज्यांच्या निर्मितीसाठी ते उपयुक्त आहेत.

अर्थात मार्गदर्शक तत्वांना कायदेशीर संरक्षण नसते म्हणजेच या तत्वांची अंमलबजावणी करणे शासनाला बंधनकारक नसते किंवा ही तत्वे अंमलात आली नाही म्हणून शासनाविरुद्ध न्यायालयात दाद मागता येत नाही.

» **केंद्रप्राबल्य संघराज्य :** परिदृढ व लिखित राज्यघटना, केंद्र-राज्य अधिकार विभागणी व स्वतंत्र सर्वोच्च न्यायालय ही संघराज्याची प्रमुख लक्षणे मानली जातात. भारतीय राज्यघटना लिखित असून अंशतः

परिदृढ आहे. तसेच केंद्र-राज्य अधिकारांची विभागणी यात असून स्वतंत्र सर्वोच्च न्यायालयाचीही व्यवस्था असल्याने भारत संघराज्य ठरते.

भारतीय राज्यघटनेत कोठेही 'संघराज्य' (Federation) असा उल्लेख नसून त्याऐवजी 'राज्यांचा संघ' (Union of States) असा उल्लेख आढळतो. याचाच अर्थ भारतीय संघराज्य हे इतर संघराज्यांपेक्षा वेगळे असून एकेरी नागरीकत्व, एकच राज्यघटना, एकेरी न्यायव्यवस्था, घटकराज्यांना वरिष्ठ सभागृहात समान प्रतिनिधीत्व नसणे, आणीबाणीच्या काळात संपूर्ण सत्ता राष्ट्रपतींच्या हाती केंद्रीत झाल्याने भारतीय संघराज्य हे केंद्रप्राबल्य संघराज्य ठरले आहे.

» **न्यायालयीन स्वातंत्र्य :** भारतीय राज्यघटनेचे एक आगळेवेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे न्यायालयीन स्वातंत्र्य होय. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था आहे याचाच अर्थ घटकराज्यांचे स्वतःचे सर्वोच्च न्यायालय नाही. संपूर्ण संघराज्यासाठी एकच सर्वोच्च न्यायालय अस्तित्वात आहे. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्या हस्तक्षेपापासून न्यायमंडळास मुक्त ठेवण्यासाठी म्हणजेच न्यायालयीन स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी राज्यघटनेत खास तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. जसे न्यायाधीशांच्या नेमणुका, त्यांच्या अधिकारांची शाश्वती, वेतन व भत्ते, बडतर्फी इत्यादी याबरोबरच घटनेने सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिल्याने राज्यघटनेला संरक्षण प्राप्त झाले आहे.

» **धर्मनिरपेक्ष राज्य :** भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्ष राज्याचे तत्व स्वीकारलेले असून भारताचा स्वतःचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही. येथे सर्व धर्मांना समान स्थान व अधिकार असून प्रत्येक व्यक्तीस त्याच्या इच्छेनुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा, त्याचे पालन, प्रचार व प्रसार करण्याचा अधिकार आहे तसेच धर्मा-धर्मावरून व्यक्ती-व्यक्तीत भेदभाव केला जात नाही. धर्मनिरपेक्षता आबादीत ठेवण्यासाठी राज्यघटनेच्या सरनाम्यात १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरूस्तीने 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द अंतर्भूत करण्यात आला.

» **एकेरी नागरीकत्व :** भारतीय राज्यघटनेत एकेरी नागरीकत्वाचा स्वीकार केलेला असून घटनेच्या कलम ५ ते ११ मध्ये भारतीय नागरीकत्वाच्या तरतुदी दिलेल्या आहेत. घटक राज्याचे नागरीकत्व व संघराज्याचे नागरीकत्व अशी दुहेरी नागरीकत्वाची पद्धती भारतीय राज्यघटनेने

भारतीय राज्यघटनेची उगमस्थाने

उगमस्रोत	स्वीकारलेली वैशिष्ट्ये
१. ब्रिटीश राज्यघटना	पार्लमेंट, नामधारी राजा, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळाची सामुहिक जबाबदारी.
२. १९३५ भारत सरकार कायदा	संघराज्य पद्धती, केंद्रीय कायदेमंडळ, अधिकारांची विभागणी, सर्वोच्च न्यायालय.
३. अमेरिकेची राज्यघटना	लिखित राज्यघटना, मुलभूत हक्क, न्या. पुनर्विलोकन, संघराज्य शासन पद्धती, आणबिबाणीविषयक अधिकार, उपराष्ट्रपती, घटनादुरुस्ती पद्धती.
४. कॅनडाची राज्यघटना	संघराज्य शासनपद्धती, प्रभावी मध्यवर्ती सत्ता, शेषाधिकाराची सत्ता संघ सरकारकडे.
५. आयर्लंडची राज्यघटना	राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे, राष्ट्रपती पदासाठी निर्वाचन पद्धती.
६. ऑस्ट्रेलियाची राज्यघटना	संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक, सामाईक सूची आणि त्यासंबंधी केंद्राचे कायदे श्रेष्ठ.
७. सोव्हियत रशियाची राज्यघटना	मुलभूत कर्तव्ये, पंचवार्षिक योजनांची पद्धती.

स्वीकारलेली नाही. भारतात विविध जाती, धर्म, भाषा, संस्कृतीचे लोक राहतात. त्यांच्यात राष्ट्रीय एकात्मता निर्मितीसाठी एकेरी नागरीकत्व उपयुक्त ठरते.

- » **प्रौढ मताधिकार** : भारतात प्रातिनिधीक लोकशाही असल्याने प्रौढ मताधिकाराचे तत्व क्रमप्राप्त ठरते. प्रौढ मताधिकार म्हणजे विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा व मतदार म्हणून नोंदणी झालेल्या प्रत्येक नागरीकाला जात, धर्म, वय, लिंग, भाषा, प्रदेश, संपत्ती असा कोणताही भेदभाव न करता केवळ वयाच्या पात्रतेवरून मताधिकार देण्यात आला आहे त्यास प्रौढ मताधिकार असे म्हणतात.

भारतात राज्यघटना अंमलात आली तेव्हा मताधिकाराचे वय २१ वर्ष होते. मात्र १९८९ साली ६१ व्या घटनादुरुस्तीने मताधिकाराचे वय १८ वर्ष करण्यात आले आहे.

» **मुलभूत कर्तव्यांचा समावेश :** भारतीय राज्यघटनेत १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीने प्रकरण ४ मधील कलम ५१-अ मध्ये मुलभूत कर्तव्यांचा समावेश केला असून त्याची संख्या ११ आहे. मुलभूत कर्तव्यांद्वारे भारतीय नागरीकांना जबाबदार व कार्यप्रवण केले आहे. मुलभूत हक्कांना पूरक असे हे मुलभूत कर्तव्ये मानले जातात. अर्थात मुलभूत कर्तव्यांना न्यायालयीन संरक्षण नसल्याने ते नागरीकांवर बंधनकारक नसले तरी राष्ट्रीयत्व व नागरीकत्व विकसित होण्यासाठी याशिवाय राष्ट्र निर्माणाच्या कार्यात नागरीकांच्या योगदानासाठी ते उपयुक्त ठरतात.

प्रसिद्ध कायदेतज्ञ प्रो. ग्रॅनव्हिले ऑस्टिन यांच्या मते, 'भारतीय राज्यघटना क महत्वाचा सामाजिक दस्ताऐवज आहे' या शब्दात तिचा गौरव केला आहे.